

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ
SADƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏR

Cüttərkibli cümlələr - baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir. Cüttərkibli cümlələrdə adətən fikir predmeti mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, fikir predmetinin hərəkət və əlaməti xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə formalaşdığı üçün bu cür cümlələr cüttərkibli hesab olunur. Cüttərkibli cümlələrdə əksərən mübtədə məntiqi subyektdə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Cümlə genişlənmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya - mübtədə və xəbər zonalarına ayrılır. Mübtədə ona aid olan üzvlə - təyinlə birlikdə mübtədə zonasını (və ya mübtədə qütübünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütübünü) əmələ gətirir. Cüttərkibli cümlələrdə mübtədə (və mübtədə zonası) adətən "verilən"i, xəbər (və xəbər zonası) "yeni"ni bildirir, yəni söhbətin predmeti mübtədə və mübtədə zonası vasitəsilə, yeni məlumat isə xəbər və xəbər zonası vasitəsilə ifadə olunur. Cüttərkibli cümlələr dildə ən çox işlənən cümlə növüdür, ona görə də bədii əsərlərin dilində böyük üstünlük təşkil edir. Cüttərkibli cümlələrin qurulma şərtləri aydındır: hər iki baş üzvün iştirakı vacibdir. Lakin bəzən təkrara yol verməmək, fikri sadə, səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlələrin mübtədəsi buraxılır, mübtədə bilavasitə cümlədə iştirak etmir. Belə cümlələr təkərkibli deyil, cüttərkibli hesab olunur, çünki bu cür cümlələrin buraxılmış mübtədəsini mətnə əsasən asanlıqla bərpa etmək olur. Cüttərkibli cümlələr sadə cümlənin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən cümlə tipidir. Bu cür cümlələr feili və ismi xəbərli, təsdiq və inkar ola bilər.

Cüttərkibli cümlələr ya baş üzvlərdən mübtədə və xəbərdən, ya da baş üzvlər qrupundan mübtədə və xəbər qrupundan ibarət olur. Cüttərkibli cümlələri təşkil edən baş üzvlərin biri və ya hər ikisi eyni zamanda öz ətrafına II dərəcəli üzvlər toplamaqla mübtədə və xəbər qrupu yaradır.

Baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrə təkərkibli cümlələr deyilir. Təkərkibli cümlələr iki növə ayrılır: 1) Xəbər əsasında formalaşanlar; 2) Mübtədə əsasında formalaşanlar. cüttərkibli cümlələr kimi, təkərkibli cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Əşyanın, hadisənin adını çəkməklə onun mövcudluğu haqqında məlumat verən təkərkibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir. Məs: Qışın ortaları... Axsam... Yenə həmin yer... və s. Adlıq cümlələr vasitəsilə hər hansı bir hadisənin danışılan vaxtda mövcud olduğu bildirilir, lakin həmin hadisə haqqında əlavə məlumat və ya hökm verilmir. Adlıq cümlələrdə baş üzv (mübtədə) isimlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Adlıq cümlələr də müxtəsər və ya geniş olur. Məs: cəbhə bo-yu. Çöl. Sükut (müxtəsər). Dağın ətəyində gözəl bir ev. Ön tərəfdə bir hovuz (geniş). Onlar müxtəsər və geniş bütöv cümlələrə ayrılırlar. Müxtəsər cümlələr yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Bu cümlələr öz növbəsində məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibli ilə ifadə olunan geniş baş üzvlər və özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olur.

"These were simple joys of a simple man" (Bunlar sadə insanın sadə sevincləri idi.)

"Fəqət o kimsəni sevecək halda deyildi"

Hər iki dildə geniş bütöv cümlələr isə öz ətrafına II dərəcəli üzvlər toplayır. Eyni zamanda tərkibindəki II dərəcəli üzvlə görə müxtəlif növlərə ayrılırlar. Yeri gəldikcə bunlar barədə bəhs edəcəyik.

«Clare in this crisis lived up to all Frank's expectations of her» (Kler bu çıxılmaz vəziyyətdə Frənkın onunla bağlı ehtimallarını yaşadı)

«Əhəd qarşı divardakı uzun xalçaya baxdı»

Müxtəsər cümlələrdən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində geniş cümlələr bir nəfəsə deyilməyib, məna və sintaktik quruluşdan asılı olaraq, sintaqmlara bölünür. Bir – birinin yanında gələn sintaqmlar mənaca əlaqədar olarsa, birinci sintaqm bitmədiyi üçün qalxan tonla tələffüz edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu növ cümlələr də nəqli intonasiya ilə hüdudlanır və müxtəlif semantik mənalar yaradır.

Z.Budaqova yazır: «Cüttərkibli cümlədə predikativliyin ifadəsində şəxs kateqoriyası zaman və şəkil kateqoriyası ilə birlikdə xidmət edir. [2, 30]

Cüttərkibli cümlələr mətn, yarımmətn və s. kimi sintaktik birləşmələr tərkibində fəaliyyət göstərir, buna görə də onların bir sıra növlərinin formalaşması və mənalandırılması da məhz həmin sintaktik birləşmələr tərkibində mümkün olur. Beləliklə də, sadə nəqli cümlələrin müxtəlif kontekstual növləri meydana gəlir ki, bunlardan daha çox maraqlı doğuranları hər iki dildə yarımçıq cümlələrdir. A.Axundov yazır: «Danışıq zamanı xüsusi sual cümlələrinə verilən cavablardan ibarət olan yarımçıq cümlələr cümləlik hüququnu məhz intonasiya vasitəsilə qazanır».

Yarımçıq cümlələrdə intonasiya özünün zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mənada A.M.Peşkovski yazır: «Yarımçıq cümlələrdəki formal tərkib baxımından çatışmazlıq xarakterik intonasiya ilə müşayiət edilir və tamamlanır. Ton və intonasiya dialektik surətdə bir – birini tamamlayırlar. Bu mənada dialoq nitqi maraqlıdır. Cümlədəki fikir nə qədər müstəqil olursa, tam olursa ton enməyə meyilli olur. Tonun düşməsi məna və təməli göstərir. Qalxan ton natamam fikri şərtləndirir. Tonun bir cümlə daxilində bir neçə dəfə qalxıb enməsi həmin cümlədəki ümumi mənanın, məntiqi yükün sintaqmlar arasında düzgün qruplaşmadığını bildirir.

- *Mənim fikrim zadım yoxdu. Mən nə karayam ki?*

- *Bu vaxtacan ağsaqqaldım.*

- *Bu işdə ağsaqqal Vələd özüdü.*

- *Deyirsən Vələdlə Qafar düşmən olsunlar?*

- *Bunu Vələdin özündən soruş.*

Bu cümlədə replika dialoq nitqinin tərkib hissəsi və bütöv sintaktik vahidin tabe üzvü kimi işlənir. Bu cür replikalar ayrılıqda işləyə bilmir. Burada müsahib yeni məlumat almaq məqsədini güdür və semantik asılılıq meydana çıxır. Cümlə həm formal, həm mənaca əvvəlki kontekstdən asılı olub, müstəqil çıxış edə bilmir.

Yarımçıq cümlələrdə rema açıq şəkildə işlənərək, eksplisit formada təzahür edir və bu zaman işlənməyən (implicit) formalar onun işlənməsinə yardım göstərmişdir. Cümlə bəzən formal-qrammatik baxımdan bitmiş olmasa da, burada psixoloji fasilə onun tam şəkildə dərk edilməsinə yardım edir. Belə bir fasilənin yaranması məntiqi semantik baxımdan maraqlı doğurur. Bildiyimiz kimi, dialoq vahidinin II replikasına məxsus qoşulma və təkrar replikalarda intonasiya ən mühüm fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Burada təkrar sorğu olmadığı hallarda həmin cümlələrdə

adətən nəqli intonasiya öz müxtəlif çalarları ilə təzahür edir. Aşağıdakı cavab cümlədə müstəqil çıxış edə bilən cavab cümlə işlənmişdir.

Bəs mən neynəyim, Bənövşə?

- *Adamlarını göndər atamın yanına.*

Bu cümlədə adi bir fakt qeydə alınır, müəyyən intonasiya dəyişikliyi ilə cümləyə təəssüf çaları hakimdir. Nəqli intonasiya ilə hüdudlanaraq enən tonla sərhədlənir. Məna mərkəzi cümlənin təsdiq məlumat təqdim etdiyi üçün axırıncı vurğulu sözə düşür. Göründüyü kimi melodiya sintaqmın sayı qədər təkrarlanır. Göründüyü kimi, dil dəyişmələri dialoqda meydana çıxır. Cavab replikalar iki səciyyədə özünü göstərir:

1. Bir qismi deyilmiş fikrə cavab olur.

2. Bir qismi danışanın öz söylədiyi fikri təsdiq, inkar, sual şəklində soruşmasına cavab olur.

"İndi Bakı onlar üçün işıq və bilik mənbəyi olmuşdur. Hamı buraya ideal kimi baxır. Elə deyilmi?"

- *Elədir, - qoca köksünü ötüürdü."*

Yuxarıdakı yarımçıq cavab cümlədə akustik göstəricilərin sona doğru zəifləməsi fikrini söyləməmiz eksperimentdən alınmış nəticələrə əsaslanır.

- *So what?(Beləliklə nə ?)*

- *So I told it. (Beləliklə, mən onu dedim .)*

Müasir ingilis dilində dialoq nitqində işlənən yarımçıq cümlələrdə «what» sual əvəzliyi müxtəlif emotiv çalarlar ifadə edərək, melodiyanı dəyişə bilirlər. Bu çox hallarda təkrar sorğu zamanı işlədilir. Belə halda onlar tam sualı əvəz edir və qalxan tonla hüdudlanırlar.

Lakin həm müasir Azərbaycan, həm də müasir ingilis dillərində şəxsin özünün söylədiyi fikrə cavab olan replikalar da vardır. Aşağıdakı replika söz cümləyə nəzər salmaq:

1. Birinci replikadakı sözlərdən birisi söz cümlədə yaxud ondan sonrakı cümlədə işlənir. Burada danışanın əvvəlki replikadakı fikrə münasibəti daha qüvvətli ifadə olunur.

- *Elə bilirdim şəhərlilərin hamısı ağ olur... Amma sən qarasan.*

- *Qara deyiləm, qarabənizəm.*

- *Nə təfovutu var?*

- *Var, Bənövşə var. Qarabəniz qaradan bir az yaxşıdı.*

- *Qarabəniz olsan da ... qəşəngsən...*

2. Birinci replikadakı sözlərdən heç biri işlənmir.

- *Ath yaxınlaşdıqca onun qucağındakı heyvan da aydın görünməyə başladı*

- *Yox, ceyrandır, xala.*

- *Will you show us the way?(Bizə yolu göstərə bilərsən ?)*

- *Yes, sir (Bəli, cənab)*

Göründüyü kimi dialoq nitqi intonasiyanın bütün zəngin vasitə və xüsusiyyətlərini əks etdirir, ona əsaslanır.

Təhlillər göstərir ki, nitq taktları kəskin intonativ konturlar vasitəsilə seçilir.

Hər bir cümlə nitqin vəziyyəti ilə bağlı olduğundan, müəyyən məzmun ifadə edən cümlə leksik – qrammatik və fonetik ünsürlərlə şərtlənir.

Müasir ingilis dilindəki təsdiq və inkar məqamlarında işlənmiş cümlələrə nəzər salmaq.

- *I do feel that the mistake you made in the address was somehow... (Mən hiss edirəm ki, ünvanı etdiyiniz səhv necədir?)*

- *Fortuitous?(Təsadüfi ?)*

- *Yes, oh, yes (Bəli, oh, bəli)*

Cavab cümlədə «yes» sözləri arasında nida sözü işlənərək, melodiyanın axını dəyişir, vurğunu qüvvətləndirərək, əsas tonun diapazonunu genişləndirir, nitqin sürətini dəyişir, ritmi pozur və səsin əsas tembrini başqalaşdırır. «Oh» sözünün vasitəsilə danışan şəxs məlumata olan münasibətini emosional intonasiya çalarlıqları ilə verir. Enən – qalxan – enən tonla səciyyələndirərək, müvafiq tembr və səs rəngarəngliyi ilə formalaşır və digər başqa tip replikalardan fərqlənir. Deməli, emosiyanın ifadə edilməsi heç də həmişə nida cümləsi ilə əlaqədar deyildir. Beləliklə, nida sözləri replikalar daxilində istifadə etməklə emosiyalarımızı ifadə edə bilirik. Qeyd etdiyimiz cümlə də təkrar replikalı olub, kontekstual – situativ xarakter daşıyır eyni zamanda melodiya sintaqmların sayı qədər təkrarlanır. Bu da onları bağlayan [bir tam kimi] vasitə kimi üzə çıxır.

- *Dünya ölüb? – Daha o anam demirdi.*

- *Hə, yox – deyə Əbdül kəkələdi*

Burada isə cavab replikada sintaqmın son sözü məna daşıyıcısı olub, xüsusi melodik intervalla seçilir. Sintaqmlar fasilələrlə ayrılaraq, bir növ sintaqmlar arası sərhəd siqnalları kimi çıxış edir. Qoşulma replikaya nəzər salmaq: -*Why didn't you send him ?(Nə üçün onu göndərmədin ?)*

- *I couldn't believe him. It seemed so improbable. (Mən inana bilmədim. Bu çox da həqiqətə uyğun görünmürdü .)*

Bu cümlə müstəqil kommunikativ məna və əhəmiyyəti olan informasiya ifadə etmiş, narazılıq məna çaları yaradaraq, qalxan tonla bitir. Sintaktik cəhətdən bitkin olub, situativ xarakter daşıyır. Semantik və struktur – qrammatik cəhətdən müstəqildir, məna mərkəzi inkar və axırıncı vurğulu sözə düşür. «So» sözü remanın eksplisit formada təzahür etməsinə yardımçı olmuşdur ki, bu da müasir Azərbaycan dilində «elə» sözünə uyğun gəlir.

F.Yadigar qeyd edir ki, üzvlənmə zamanı sözlərin morfem tərkibindəki dəyişikliyi onların sintaqmatik əlaqələrinin nəticəsidir.

Məsələn: / *sing – sings – singing – sang – song* /

Müəllif əlavə edir ki, bu sözlər semantik və qrammatik xüsusiyyətinə görə qruplara bölünürlər.

Burada aktual üzvlənmənin də rolu danılmazdır. Belə ki, hər dəfə məlum olan məlumat yeni çalarlıq kəsb edərək nəzərə çatdırılır və bu yolla təzə istənilən məlumata (nə zaman, kim, kimə, nəyə) yer açılır. Yeni məlumat isə söz sırası və vurğu ilə verilir, nüvə heca əsas rol oynayır. Nəticə etibarilə tema-rema münasibətləri formalaşır. Bu zaman onun intonasiya qəlibi dəyişir.

Aşağıdakı ümumi şəxslə cümləyə nəzər salaq.

«*Bir yana da baxanda kişi pis demir . Gəzən ayağa daş dəyər*» .

Bu cümlədə müxtəlif keyfiyyətdə leksik-semantik funksional münasibətlər vardır. Burada atalar sözündən istifadə olunur, həm də ümumi şəxslə cümlə həm ayrıca sadə cümlə kimi, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri kimi işlənir. Cümlədəki tonlar appelyasiya funksiyalarını yerinə yetirir. Müəyyən hissələrdə tonun bir qədər düşməsi müxtəlifləşərək az da olsa qalxıb enməsi bir sözün digərindən tam şəkildə ayrılmasına səbəb ola bilər.

Nəql yaxud təsvir adlıq cümlələrlə başlanıla bilər. Təktərkibli cümlələrdə verilən təsvir yarımqıq cümlə əsasında tərtib edilmiş təsvirə nisbətən daha qüvvətli olur.

Sintaktik vahid kimi cümlənin bütün göstərici və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun çox şəxslə təbiətə malik olduğunu qeyd etməliyik. Cümlə - predikativ xüsusiyyətə malik, müəyyən bir qrammatik forma vasitəsi ilə qurulan sintaktik vahid hesab edilir. Hər iki dildə cümlənin təsnifatını müqayisəli tədqiq edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: 1. Hər iki dildə cümlələr mütləq olaraq iki komponentə - mübtədə və xəbərə malikdirlər. Cümlələr xəbər və mübtədə tərkibli cümlələrə bölünür. Xəbər əsasında formalaşan cümlələr. Hər iki dildə olan bu tip cümlələr arasındakı əsas fərq xəbəri cümlədəki yeri ilə bağlıdır: ingilis dilində xəbər mübtədədən sonra gəldiyi halda, Azərbaycan dilində isə xəbər əsasən cümlənin sonunda işlənir. İngilis dilində söz sırası sabit olduğu halda, Azərbaycan dilində sərbəst xarakter daşıyır. Məs.: I told my plan to the captain – Mən planım barədə kapitana danışdım. Mübtədə əsasında formalaşan cümlələr. Bu tip cümlələr xəbər əsasında formalaşanlardan onunla fərqlənir ki, bu tip cümlələr yalnız məhdud sayda fellərlə ifadə oluna bilər: to beolmaq 2. Hər iki dildə təktərkibli cümlələr isə ya mübtədədən, ya da xəbərdən ibarət olurlar. İngilis dilində bu tip cümlələr çox az hallarda istifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində kifayət qədər işlənir. Azərbaycan dilində “Qaranlıqdır”, “Soyuqdur”, “Çətindir” cümlələri təktərkibli olsa da, ingilis dilində onların ekvivalentləri “It is getting dark”, “It is difficult”, “It freezes” cümlələridir.

Müasir ingilis dilində adlıq cümlələrdə vurğu nisbətən zəif olduğundan digər vahidlərdən fərqlənir. Amma tonun enməsi müşahidə olunur. Burada da onlar həm adı, həm yüksək intonasiya ilə deyilə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı -1984
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı -1963
3. Пешковский А.М. Интонация и грамматика. Москва-1959.

Açar sözlər: *cümlə, təktərkibli, intonasiya, ton*

Keywords: *two-member, one-member, intonation, tone*

Ключевые слова: *двухчленные, интонация, тон*

Summary

The teaching of two-member sentences in Azerbaijan auditorium

This article is devoted to The teaching of intonational-grammatical characteristics of two-member sentences in Azerbaijan auditorium.

While analyzing these sentences great attention was given to the linguistic facts taken from the experimental analyses. One of the important goals of the article is to defect and find out –their intonational use in different positions.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova